

ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ Т. ШЕВЧЕНКА У СВІТЛІ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

Статтю присвячено висвітленню поетичної творчості Т. Шевченка з урахуванням здобутків української етнопсихології. Доведено, що Шевченкове осмислення українського буття іманентно виражає етнопсихологічні характеристики.

Ключові слова: шевченкознавство, етнопсихологія, українська душа, межовість буття, мотив чужини, мотив сліз, кордоцентризм, українська сім'я, архетипний образ хати.

Olha Yablonska. Taras Shevchenko's poetic oeuvre through the prism of ethnopsychology

The article sheds light to the poetic works by T. Shevchenko from a position of Ukrainian ethnopsychology. The author argues that Shevchenko's texts can be also read as immanent explications of ethnopsychological characteristics.

Key words: Shevchenko studies, ethnopsychology, Ukrainian soul, borderline situation, motif of foreign parts, motif of tears, cordocentrism, Ukrainian family, house archetype.

Український світ у всіх його закономірностях та суперечностях відкрився Т. Шевченкові. М. Костомаров, аналізуючи першу збірку поета, відчув його міфічну здатність мовити за весь народ: “Это целый народ, говорящий устами своего поэта” [1, 177]. Тому кожний українець сприйматиме доробок митця як вираження і своїх почуттів. У рецензії на “Кобзар” (1860) прозвучить думка критика про випереджувальну функцію Шевченкового слова: “У него то, чего, может быть, народ еще и не говорил, но что он способен сказать” [4, 47]. Згодом П. Куліш у “Листах із хутора” висловить аналогічні роздуми: “Його (Т. Шевченка. – О. Я.) устами весь наш народ заспівав про свою долю: тим його

слово голосною луною розляглося усюди, де лилась наша кров, де лежать наші кістки, – усяке серце од його співу стрепенулося” [5, 258].

Так досягнути України, стати виразником “і мертвих, і живих, і ненароджених” українців зумів поет, відкривши таїну етнопсихологічних характеристик. “Він зерна правди й справедливости, вкладені Творцем у душі українські, збирає в незнищальні житниці своїх творів. Шевченко – це орган, в якому українська душа знайшла силу, щоб огненно заговорити...” [16, 46]. Як зазначав В. Янів, творчість Т. Шевченка постає “версифікаційним засобом етнопсихологічних гіпотез” [19, 31]. Етнопсихологічний підхід використовується в літературній науці як один зі способів дослідження духовно-емоційного та соціального комплексу народу, його індивідуальності. М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, Я. Ярема, М. Шлемкевич, О. Кульчицький, І. Мірчук, Б. Цимбалістий, Є. Онацький, В. Янів та інші на багатому культурно-історичному матеріалі, аналізуючи особливості психології та релігії, доводили, що література – це вираження внутрішнього життя народу, його етичних та естетичних критеріїв.

Розлука Т. Шевченка з рідною землею чітко окреслить те, чого йому так не вистачає, вималює ідеал України та українців, загострить відчуття митця. Тобто зовнішні мотиви (чужина) зумовлять внутрішнє заглиблення, філософські висновки про українське буття. А зустріч із Батьківщиною тільки посилить їх і додасть болю.

Можливо, саме перебування поета на чужині викличе відчуття близької смерті. Навіть у ранньому творі Т. Шевченко, висловлюючись про сподіваний національний простір літератури, пише:

Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляже в чужу землю,
В чужій домовині [14, т. 1, 54] (“До Основ’яненка”).

Шевченків світ – це пошук українського ідеалу, це прагнення гармонії і в особистому, і в суспільному житті.

Українська екзистенція – на перехресті шляхів у чужому світі. Історичні випробування сформують *межовість існування українця* – це вічний вибір, від якого залежить життя. В імперії Шевченко постійно доводив свою національну окремішність, національну самодостатність. Згадаймо відповідь російським критикам і читачам у першому вступі до “Гайдамаків”: російські ідеали чужі поетові, така сумнівна слава йому не потрібна. Авторитетом для українського митця залишається кобзар із його тужливими мотивами з вітчизняної історії. І нехай плакатиме й кобзар, і громада, що його слухає, і сам поет, котрий заради вірності українському навіть називатиме себе дурнем. У листі до Г. Тарновського від 25 січня 1843 р., описуючи обставини друку твору, Т. Шевченко зауважує: “...Тут москалі зовуть мене ентузіастом, сиріч дурнем” [15, т. 6, 23]. Згодом автор бідкатиметься в листі до Я. Кухаренка (Петербург, 30 вересня 1842 р.): “Переписав оце “Слепую” та й плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам, черствим кацапським словом” [15, т. 6, 20].

У чужому краю поет почувається самотнім сиротою. Україна по “той бік” широкого, глибокого моря – так Т. Шевченко увиразнює цю нездоланну відстань у присвяті “На вічну пам’ять Котляревському”. Тільки рідне слово (І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, народної пісні) зможе оновити його життєві сили, стати насагою творчості. Народна пісня здатна оживити в уяві поета козацьку звитягу. Т. Шевченко свідомий того, що сучасний “світ – не хата”, тобто він чужий для гайдамак, тому їх треба захищати, захищати насамперед розумом, знаннями, бо “тепер / Все письменне стало” [14, т. 1, 65]. Слова української пісні, які лунають на засланні у виконанні матроса, земляка з Островної, не тільки спонукають до спогадів про дитинство, а й демонструють здатність поета вчуватися в чужу біду:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б’ється – ожива,
Як їх почує!.. Знать од бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люде! [14, т. 2, 88] (“Ну що б, здавалося, слова...”).

Самодостатність українського буття – у максимально вираженій чуттєвості. Віднайдена Т. Шевченком *українська душа пристрасна, емоційна*, прагне кохання (“Невесело на світі жить, / Коли нема кого любить” (“Княжна” [14, т. 2, 18]); “...коли нема Вірної дружини? / Немає з ким полюбитись, / Серцем поділитись... / Серце моє! серце моє! / Тяжко тобі битись / Одинокому” (“Дівичії ночі” [14, т. 1, 178]); “Маю серце широкее – / Ні з ким поділити!” (“Заросли шляхи тернами...”) [14, т. 2, 178]); поет сподівається, що кохання

має перерости в соціальну гармонію сім'ї та власної хати. Сердечні та щирі взаємини закоханих осмислюються як критерій істинності та цінності почуттів, такою постає любов Яреми та Оксани. Водночас Т. Шевченко наголошує на тому, що подібні стосунки неможливі з чужинцями (доля покритки Катерини та байстрюка Івася).

Емоційно-чуттєвий характер українця (Є. Онацький, О. Кульчицький) знайшов адекватне вираження в кордоцентризмі; у поезії Т. Шевченка така особливість проступає й в образі ліричного героя, і в образі автора в ліричних відступах, і в експресивній чи меланхолійній вдачі персонажів. У ранньому доробку емоційність закономірно виражає їхній інтимний світ (співчуття Катерині в авторських відступах, самогубство як безпорадність перед фатальними обставинами; кохання сироти Яреми, здатне зробити його найбільшим багатцем). Тут ліричне переживання піднесене до рівня світорозуміння.

Народнописенні мотиви, у яких проступають перешкоди на шляху закоханих, осмислюються в поезіях циклу "В казематі". Герої вибирають відданість почуттю, але це робить нещасливими інших: обирають розлуку з рідними заради щастя з коханим ("Не кидай матері!" – казали...") або ж вірність милому ("Чого ти ходиш на могилу?..."), який на тому світі чи на чужині й не вернеться ("Ой три шляхи широкії..."). Коли ж близькі люди втручаються в їхній вибір, ті гинуть ("Рано-вранці новобранці...").

Наруга над щирими почуттями закоханого викликає помсту зневаженого. Така доля титарівни з однойменної поеми, яка відкине залицання байстрюка Микити (тут маємо своєрідний варіант історії байстрюка Яреми й титарівни Оксани). Наруга панича над нареченою сироти зумовить появу месника: зло породить нове зло ("Варнак").

Мрія закоханих – створення родини. Тому в Т. Шевченка найбільше нездоленими виявляються ті, хто сім'ї ніколи не мав (причинна, яка була сиротою, байстрюк, дитина-сирота) чи не зможе її утворити (покритка, вічна наймичка, злочинець). Тому так прагне сім'ї Ярема, нехай навіть несправедливим шляхом, розбоєм. Ярема – байстрюк, над його козацькою душею щодня чинить наругу "жид поганій". Любов додасть Яремі снаги вирватися із цього середовища. А чи матиме таку життєву енергію Івась (поема "Катерина")? Поет запитує:

Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини [14, т. 1, 43].

У вірші "На Великдень на солomé..." Т. Шевченко дасть змогу сирітці побути в сім'ї, пообідати в попа. Для дитини це єдине, чим вона може похвалитися перед ровесниками, і, власне, те, чого в неї нема, як і обновок до свята. Не матиме долі й красива дівчина, бо сирота, бо "свої люде – мов чужії" [14, т. 1, 19] ("Думка ("Нащо мені чорні брови...")").

Сімейна гармонія, сімейне щастя в героїв Т. Шевченка можливе. Ярема не тільки повинчається з Оксаною, а й житиме заможного (в "Епілозі" поеми старі гайдамаки співають пісню "А в нашого Галайди хата на помості"). Долю для свого байстрюка Ганна вибере з усвідомленням того, що дитина зростатиме з батьком-матір'ю ("Наймичка"). Тому майбутнє Марка – життя заможного добropорядного сім'янина. Слушними видаються спостереження Ю. Луцького про архетип байстрюка в поезії Т. Шевченка. Дослідник зазначає, що в поемі відтворено спосіб повернути байстрюка до суспільства; покритка ж долею вічної наймички спокутує свій гріх [6, 108].

Не випадково, що й *національна гармонія* вибудовується в Т. Шевченка як сім'я вольна, нова [14, т. 1, 268] ("Як умру, то поховайте..."). Але поет наголошує

на тому, що все це можливе у прийдешньому, воно буде реалізоване тими ненарожденними, котрі не зазнали корозії національного занепаду; сучасне ж покоління вже втрачене для цієї справи, як указував С. Смаль-Стоцький, аналізуючи вірш “Ой чого ти почорніло, зеленее поле...” [9, 150-152].

Брак національної свідомості сучасників – це наслідок багатовікового періоду бездержавності України. У посланні “І мертвим, і живим, і ненарожденним...” Т. Шевченко саркастично викриває зрадницькі позиції українських історичних діячів (“Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття, ваші пани – ясновельможнії гетьмани” [14, т. 1, 253]), наголошує на потребі національної консолідації (“Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата – / Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати” [14, т. 1, 254]). Майбутня національна еліта шукає чужих авторитетів, вона бездумно погоджується з позицією німецького професора, якому байдужа доля України та українців; така інтелігенція позбавлена національної пам’яті, національної свідомості. Т. Шевченко знаходить глибоко драматичний образ рідної України як бездітної вдовиці [14, т. 1, 190], доводячи неможливість будувати національне майбутнє руками таких відступників.

Національне ренегатство викличе гостру саркастичну оцінку Т. Шевченка:

За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте [14, т. 2, 91] (“П.С. (“Не жаль на злого, коло його...””).

Закликом до братолюб’я як основи гармонійного суспільства завершується громадянське послання “І мертвим, і живим, і ненарожденним...”. За такої умови “оживе добра слава, / Слава України” [14, т. 1, 253], станеться диво відродження державності України, її воскресіння.

Пророчими словами завершує Т. Шевченко вірш “І Архімед, і Галілей...”: “І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син і буде мати, / І будуть люде на землі” [14, т. 2, 289]. Отже, і в ідеальному світі оновленої землі сім’я залишиться зразком досконалих взаємин. На перший погляд, парадоксальним видається те, що “в родині, в тому молекулі суспільства і вічній темі й мрії Шевченка, батька не бачимо” [16, 94]. М. Шлемкевич зазначає, що поетів соціальний ідеал містить “відгуки матріярхату... Це те суспільство “примітивної демократичності” <...>, суспільство матері і сина і добрих людей...” [16, 96].

Треба зауважити, що ще в ранній творчості Т. Шевченко наголошував на нерозривному взаємозв’язку між занепадом моральності й утратою національної гідності. Зокрема, у промові благочинного (розділ “Свято в Чигирині” поеми “Гайдамаки”) відкриваються українцям очі на те, що вони “конають в тюрмах, голі, босі... / Діти нехрещені ростуть, / Козацькі діти; а дівчата!.. Землі козацької краса / У ляха в’яне, як перш мати, / І непокрита коса / Стидом січеться” [14, т. 1, 84]. Утрата основ віри призвела до виродження людського в людині, тому “карі очі / В неволі гаснуть; розковать / Козак сестру свою не хоче, / Сам не соромиться конать / В ярмі у ляха...” [14, т. 1, 84], а нащадки славних козаків не пам’ятають навіть місця поховання героїв.

Особливої напруги національний сором поета досягне в містерії “Великий льох”. Адже три душі – це ті несвідомі українці, через байдужість яких і став можливим занепад державності України. За життя кожна з них не знала, що допомагає ворогові. Але чи настало усвідомлення того, наскільки злочинними були їхні дії? Очевидно, ні, бо всі три сподіваються на прощення своїх гріхів, тобто чекають, коли москаль розкопає великий льох, а значить, ті душі хочуть цілковитої руйни Батьківщини. Антиукраїнські позиції мають сучасники

Т. Шевченка – і ті, хто свідомо чинить зло своїй нації (це та українська ворона, яка стала виразником позиції Російської імперії), і ті, хто мав би стати духовним лідером нації, її очільником, а виявився духовним покручем (фізичне каліцтво трьох лірників – вираження недолугості української інтелігенції).

Як і вимагає жанр містерії, очікуване воскресіння державності настане, бо Москва “великого ж того льоху / Ще й не дошукалась” [14, т. 1, 232], та й в епілозі (“Стоїть в селі Суботові...”) Т. Шевченко надіється, що з-під руїн церквидомовини “...Встане Україна” [14, т. 1, 233].

Етнопсихологічні характеристики – не сталий набір складників, кардинальна зміна історичних обставин може сформувати нові риси народу. В. Янів, аналізуючи етнопсихологічні чинники, особливу увагу звертає на прикмети “негативного підпорядкування”, які характеризують поневолену націю в умовах імперського гніту [див.: 19, 16]. Багатовікова відсутність держави зумовила в українця *брак почуття господаря “на нашій – не своїй землі”*, сформувала тип байдужої людини, яка мовчки погоджується зі злом; вона не чинить опір, як ті “німії, подлії раби”, “мільони свинопасів”, що навіть не здатні оцінити лицарського вчинку козака (“Юродивий”).

Із плином часу прийде розуміння уроків історії, зокрема усвідомлення політичної недалекоглядності лідерів української нації. У Т. Шевченка такі гіркі прозріння виражає сивоусий козак, який уночі встає з могили, щоб заспівати тужливу пісню про зраду гетьмана, що призвела до страшного братовбивства:

По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій [14, т. 2, 7] (“За байраком байрак...”).

Глибокі Шевченкові розмисли постали, бо поет, як писав Я. Ярема, мав здатність дивитися на світ душею. “Тоді як у народній творчості вся сила спочуття зосереджується на окремих індивідуально-людських випадках і обмежується пасивним самопереживанням, то в Шевченка охоплює вона цілий поневолений нарід і переливається в змагання до перебудови політично-соціального ладу. Загально-людська симпатія, переведена на площину національної дійсності, об’єднується в Шевченка з активно-творчо настроєною неґацією тої дійсності. Сполука цих двох душевних постав, яка завдяки впливові Шевченка отримала перевагу над еґоцентризмом, стала згодом вихідною точкою для нової доби в українському житті, перейнятої змаганням перевиховати себе, щоб могли цю так неоцінену досі й так несприятливу для себе об’єктивну дійсність – всупереч покликові Сковороди – всебічно опанувати і вкінці своїй волі й владі підпорядкувати” [21, 73-74].

Пошуки національної ідентичності в Т. Шевченка проходять складний шлях, у якому інтроспекція допоможе не тільки досягнути себе в чужому світі, а й заглибитися в сутність українства. Мотив сліз як очищення, як надія на оновлення стосується не лише особистої долі (сльози мають підтримати життєві сили знедоленої сироти: “Плач же, серце, плачте, очі, / Поки не заснули...” [14, т. 1, 19] (“Думка (“Нащо мені чорні брови...”)”); сльози у спогадах про рідний край, про карі очі (“N. N. (“Сонце заходить, гори чорніють...”)”); сльози як жаль дитини (“N. N. (“Мені тринадцятий минало...”)”)), а й долі громади, людства (“Нехай же серце плаче, просить / Святої правди на землі” [14, т. 1, 171] (“Чигрине, Чигрине...”)).

Мотив сліз покликаний унаочнити складне народження слова, максимально виразити страждання, з якого твориться поезія:

...змережаю	Ніколи, ніколи,
Кров'ю та сльозами	Нігде на світі! Нема слов
Моє горе на чужині,	В далекій неволі!
Бо горе словами	Немає слов, немає сльоз,
Не розкажеться нікому	Немає нічого [14, т. 2, 194];

Може, ще я поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими!

[14, т. 2, 195] ("Лічу в неволі дні і ночі...").

Кордоцентризм як прикметна ознака українського світовідчуження (П. Юркевич) постає в раннього Т. Шевченка як вираження особистісного, глибоко інтимного, як прагнення до широти у взаєминах ("Серце в'яне, нудить світом, / Як пташка без волі" ("Думка ("Нащо мені чорні брови...")"). Водночас образ серця стає органічним вираженням туги за рідною землею. "...Серце б'ється, рветься" [14, т. 1, 60] із чужини в Україну; хоча й там поет залишатиметься сиротою, але його надихнуть вітер, могила, степ як самодостатні прояви українства, що бережуть національну пам'ять і волю ("Н. Маркевичу"). У медитації "Думи мої, думи мої...", написаній у Петербурзі, митець наголошує: "Серце мліло, не хотіло / Співать на чужині..." [14, т. 1, 57]. Тільки в Україні можна знайти щире серце, яке зуміє досягнути творчості поета.

Як духовний центр, як максимальний вияв повноцінного буття постане серце в поезії періоду "трьох літ":

Не дай спати ходячому,	А дай жити, серцем жити
Серцем замирати	І людей любити,
І гнилою колодою	А коли ні... то проклинать
По світу валяться.	І світ запалити!

[14, т. 1, 265] ("Минають дні, минають ночі...").

Кордоцентризм стане вираженням Шевченкового болю за націю. Ще в "Передмові" до "Гайдамак" поет писав: "Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами" [14, т. 1, 330].

Взємопроникнення образів реально зримих (Чигирин як утілення колишньої слави і теперішньої розрухи України, її сну, тобто втрати державності, втрати національно свідомих українців, на зміну яким тепер прийшли ті, у кого "погане, гниле серце") і внутрішніх постають у творі "Чигирине, Чигирине..." як результат великої духовної потуги, що демонструє максимальне страждання і надію на очищення нації:

...думи прокляті	А на перелозі...
Рвуться душу запалити,	Я посію мої сльози,
Серце розірвати.	Мої щирі сльози.
Не рвіть, думи, не паліте!	Може, зійдуть, і виростуть
Може, верну знову	Ножі обоюдні,
Мою правду безталанну,	Розпанахають погане,
Моє тихе слово.	Гниле серце, трудне,
Може, викую я з його	І вицідять сукровату,
До старого плуга	І наллють живої
Новий леміш і чересло.	Козацької тої крові,
І в тяжкі упруги...	Чистої, святої!!! [14, т. 1, 172].
Може, зорю переліг той,	

Можливо, тому “серце плаче, ридає, кричить” [14, т. 1, 194] (“Чого мені тяжко, чого мені нудно...”).

Природно, що на засланні “серце порване, побите” (“Ну що б, здавалося, слова...”). Самотність, брак рідної душі, з якою можна поділитися сокровеним, – такі обставини загострять щирість, відкритість помислів поета:

Думи душу осідають,	І хочеться... Боже милий!
І капають сльози.	Як хочеться жити,
І хочеться сповідатись,	І любити твою правду,
Серце розповіти,	І весь світ обняти!

[14, т. 2, 192] (“Ми восени таки похожі...”).

Глибоко інтимні й щирі роздуми спрямовуються до друга-брата (читача), життя котрого має самодостатні та обов’язкові складові:

Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти [14, т. 2, 192] (“Ми восени таки похожі...”).

Отже, омріяний простір поета охоплює душевний вимір щирості, кордоцентризм (сльози як очищення, засіб “серце розповіти”) та простір сімейної гармонії, утілений в образі хати.

Поетове серце спрагле щирих почуттів, надії на оновлення. У поезії, присвяченій Маркові Вовчку, Т. Шевченко висловлює прохання ogrіти, оживити його “побите / Убоге серце, неукрите, / Голоднее” [14, т. 2, 238].

У віршах молитовного характеру (1860), написаних, так би мовити, на одному подиху 24, 25, 27 і 31 травня, звучить прохання, звернене до Бога, подати “любов, сердечний рай”. Не забуває поет і про “чистих серцем”, просить, щоб їхню чистоту оберігали ангели. В. Янів простежує особливість цієї Шевченкової розмови з Богом: “Це не чотири поезії, але чотири етюди для завершеної синтези. Це наче 4 студії різбаря чи портретиста для вишукування найкращого мистецького зображення. В цьому найкращий доказ, як глибоко переживав Шевченко свою “розмову”, як він наполегливо старався висловити Правду устами, як він дбав про щирість своєї поезії, щоб виправдати “крик” своєї душі, щоб Господь його вислухав” [18, 1441].

Той, хто живе нещиро, як “великомучениця кума”, хоча й демонструє праведне, цнотливе життя, та воно неповноцінне: “Сліпа була еси, незряща, / Недвига серцем” [14, т. 2, 305].

У вірші “Росли укупочці, зросли...” Т. Шевченко змальовує сімейну ідилію як союз людей “душею-серцем” неповинних.

“Хата” – це просто синонім української родини”, – твердить В. Янів [20, 181]. Це ідеальний простір, що уможливорює почуття власної повноцінності, гармонії внутрішнього світу й середовища, демонструє моногамність родини, піклування про батьків і дітей. Л. Скупейко зазначає, що “у творчості Шевченка хата постає як сакралізований центр буття, людського й космічного”, образ хати втілює своєрідну універсальну парадигму світосприяття, “в межах якої розгортається цілий комплекс уявлень, що охоплюють життя на всіх його рівнях – особистому, сімейному, суспільному, національному, духовному і т. д.” [8, 232].

Ідеальний простір української сім’ї охоплює просте й водночас самодостатнє буття повної сім’ї (батьки й діти). Мрія поета зримо зреалізувала цей ідеал у вірші

“Садок вишневий коло хати”; тут зображено час вечірнього умиротворення. Це твір, “від якого дише гармонією, щастям, здоров’ям” [20, 175]. Ідеальний український вечірній часопростір Т. Шевченко згадає й на засланні: “Обратимся к светлому и тихому, как наш украинский осенний вечер, и запишем все виденное и слышанное и все, что сердце продиктует” [15, т. 5, 13].

Імперське поневолення нації руйнує її основи. У містерії “Великий льох” у розповіді другої душі образ безверхої хати, яку потім “розкидали / І сволок з словами / На угілля попалили!..” [14, т. 1, 223], виражає втрату української держави як спільного дому. Та й в епілозі зображена Україна як руїна: “Церков-домовину нема кому полагодить!!” [14, т. 1, 232].

Очевидно, що хата як образ України та спільного дому українців постане згодом і в назві альманаху П. Куліша (1860). А за Франковим рядком “...Тікає іншої шукати хати” із “Великих роковин” [13, 39] вчувається “Нема на світі України, / Немає другого Дніпра...” [14, т. 1, 250] (“І мертвим, і живим...”). Гостро й відверто звучатиме слово Лесі Українки:

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним ключарам:
Не нам, обідраним невільника, казати
Речення гордее: “Мій дом – мій храм!” [10, 131].

Моральний занепад і убозтво показав Т. Шевченко в образі хати, яка стоїть пустою (“Відьма”, “Не спалося, а ніч, як море...”). Образ нетопленої хати різноплановий: це втілення болю розлуки (“Ой три шляхи широкії...”) і вираження розпусти (“Ой я свого чоловіка...”).

“Солдатськеє нежитіє” в казармах – це “смердяча хата” (“А. О. Козачковському”), куди прийдуть важкі думи, які “Розіб’ють / На стократ серце, і надію...” [14, т. 2, 48].

Невідповідність ідеалу Шевченкового буття на засланні увиразнюють спогади про дитинство:

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихім раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози; я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло!
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!
[14, т. 2, 207] (“Якби ви знали, паничі...”).

Хата як мрія, як недосяжний ідеал сімейного щастя має в поезії Т. Шевченка дуже особистісне вираження, що сприймається навіть як останнє бажання:

Я тільки хаточку в тім раї
Благов, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі [14, т. 2, 198] (“Не молилася за мене...”).

Після розриву з Ликерою Полусмаковою образ хатини як бажаний і самодостатній ідеал сім’ї постане як “садок-райочок” у поетовій самотині. Тільки сон як ідеальний простір відновить образ веселої матері та створить присутність очікуваних діточок; однак і сюди може підкрастися та, що наробить лиха, запалить “рай мій самотний” [14, т. 2, 290]. Усвідомлення гіркоти долі, розуміння того, що “Холодним вітром од надії / Уже повіяло” [14, т. 2, 295], що омріяний садочок уже ніщо не оживить, не позеленить, увиразниться мотивом

самоти “в холодній хаті” [14, т. 2, 295] (“Минули літа молодії...”). А в поезії “Якби з ким сісти хліба з’їсти...” цей мотив набуде ще драматичніших характеристик:

А доведеться самотнім
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись [14, т. 2, 300].

І навіть останній вірш Т. Шевченка “Чи не покинуть нам, небого...” містить образ хати, тепер він пов’язаний із потойбіччям. Архетипність образу хати демонструє зображення її як домовини (“Ходімо спать, / Ходімо в хату спочивать... / Весела хата, щоб ти знала!...” [14, т. 2, 308]). Аналогічно й у народній творчості. Скажімо, у козацькій пісні “Ой на горі огонь горить”:

– Не плач, мати, не журися
Та вже твій син оженився
Та взяв собі паняночку –
В чистім полі земляночку [2, 346].

В очікуваному райському потойбіччі обов’язково мусить бути хата серед упорядкованого простору саду:

В гаю – предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насаджу [14, т. 2, 309].

Мотив пошуку долі – загальнолюдський, однак у поета це не тільки пошук індивідуума, це пошук долі своїй зневаженій нації (“Чи бог бачить із-за хмари / Наші сльози, горе?” [14, т. 1, 183] (“Сон (“У всякого своя доля...””)), загублений в аналах історії:

За що тебе господь кара,
Карає тяжко? [14, т. 2, 268] (“Осія. Глава XIV (Подражаніє”).

Такі екзистенційні пошуки поєднуються зі слабким підпорядкуванням. Таке ставлення до Бога “допускає навіть бунт проти Абсолюту (як це у самого Шевченка трапляється), коли стверджена несправедливість родить сумніви у існуванні Божества, як ідеалу Добра й Любови. Шевченкова поезія дуже часто стоїть на пограниччі хули, зокрема як він почуває себе в обов’язку стати в обороні покритих” [19, 18].

Ідеали поета невіддільні від геопсихічних чинників, які впливають на українців (О. Кульчицький). Т. Шевченко як виходець із Наддніпрянщини презентує світовідчуття людини українського степу – схильність до споглядання, любов “до безконечного, недосяжного й абсолютного” [11, 16]. В описах степу, його теперішнього безлюддя та невимовного спокою протиставлено сучасну пасивність і колишню козацьку вольницю:

Степ і степ, ревуть пороги, І могили – гори. Там родилась, гарцювала Козацькая воля; Там шляхтою, татарами Засівала поле,	Поки не остило... Лягла спочить... А тим часом Виросла могила, А над нею орел чорний Сторожем літає... [14, т. 1, 58] (“Думи мої, думи мої...”).
--	---

Такі ж думки пронизують твори “Іван Підкова”, “Гайдамаки” та ін.

Козацькі могили у степу покликані оживити в пам’яті поневоленого українства приспану національну пам’ять, національну свідомість. Іще П. Куліш слушно зазначав, що поет “широко обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою... Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як боже слово, відповідь” [5, 258].

Т. Шевченко повсякчас наголошує на тому, що високу місію донести історичну правду до народу має кобзар, він – медіум в українській історії. Тобто кобзар постає як соціальний ідеал письменника. В. Янів спостерігає, що у творчості митця мотиви могили й кобзаря сплітаються, “коли кобзарі, з одного боку, саме з могил черпають свою містичну силу, а з другого боку, їх оспівують у своїй творчості. Кобзарі – свідомі своєї ролі, – вони завжди відповідно достосовуються до настрою оточення, щоб потрапити у тон, бажаючи тим успішніше звернути увагу на істотне – на історичне минуле” [19, 21]. Дослідник зазначає, що безпосередні спадкоємці кобзарів – письменники, “і тому ставлення Шевченка до ролі письменника незвичайно тепле, а вимоги до нього винятково великі: поет має бути пророком, а його слово має щось із споконвічного Логосу” [19, 21].

До речі, сам поет зіставляє свою долю з долею українського кобзаря. Зокрема, у листі до Я. Кухаренка, написаному у квітні 1854 р. з Новопетровського укріплення, він зауважує: “Така мабуть уже усім кобзарям погана доля, як і мені недотепному випала” [15, т. 6, 95]. Того ж адресата у квітні 1857 р. поет проситиме: “...І не забувай искреннього твого друга кобзаря Т. Шевченка” [15, т. 6, 154]. Та й псевдонім К. Дармограй підтверджує цю закономірність. У поезії О. Корсуна “До Шевченка”, датованій ще 1841 р., звучить прохання:

Скажи ж, брате, кобзареві:
Хай собі співає!
Бо кобзаря на Вкраїні
Народ поважає... [12, 314].

У вірші “Над гробом Шевченка” О. Афанасьєв-Чужбинський запевняє Т. Шевченка його ж словами, що

Покоління поколінню
Об тобі розкаже,
І твоя, Кобзарю, слава,
Не вмере, не поляже! [12, 246].

Кобзарі – провідники нації. “Шевченко-кобзар, співець того, що “було колись в Україні”, стає провідником духа і провісником нової доби. Вся наша історія після Шевченка це повільне здійснювання того, що вже передсказане і пережито в його творах” [16, 52].

Етнопсихологічні спостереження поета про українців і неукраїнців завжди щирі, не мають і сліду упередженого ставлення. Єврейське питання в “Гайдамаках” Т. Шевченка уважно простудіювала Н. Зборовська [див.: 3]. Звернімо увагу на вірш “Не спалося – а ніч, як море...”, у якому поет на матеріалі життєвих історій “часових” (росіянина та українця) відтворить різні моделі любові (продажна; жертвна; зрадлива) та продемонструє бунтарство й непокору росіянина і християнське всепрощенство українця. Як зазначав А. Річинський, “ріжниця національних характерів обусловлює також відмінність релігійної психіки обох

народів, – до того ж вони знайшлися у сфері неоднакових культурно-історичних впливів; все це разом породило противенства їх світогляду” [7, 144-145].

Щоденникові записи поета містять безпосередні свідчення про любов до української пісні [див.: 15, т. 5, 54, 56], про шляхетні риси вдачі українців [див.: 15, т. 5, 94], про те, що рідна земля – джерело наснаги [див.: 15, т. 5, 94]. Ще до появи праці М. Костомарова “Две русские народности” (1861), у якій простежуються типологічні риси українців і росіян, їхні історично сформовані відмінності, Т. Шевченко дійшов таких же висновків: “Независимо от этой глубокой политики, в великороссийском человеке есть врожденная антипатия к зелени, к этой живой блестящей ризе улыбающейся матери природы. Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют. А деревня, как будто нарочно, вырубилась на большую дорогу из-под тени этого непроходимого сада. Растянулась в два ряда около большой дороги, выстроила постоянные дворы, а на отлете часовню и кабачок, и ей ничего больше не нужно. Непонятная антипатия к прелестям природы.

В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов. Там бедный неулыбающийся мужик окутал себя великолепной вечно улыбающейся природою и поет свою унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование. О моя бедная, моя прекрасная родина! Скоро ли я вздохну твоим живительным, сладким воздухом? Милосердный бог – моя нетленная надежда” [15, т. 5, 67-68].

Доречно пригадати міркування про те, що геній – явище національне. “Справедливо вказують: чим більше людина інтелектуально обдарована й розвинена, тим яскравіше і з більшою силою виступають особливості її національної вдачі. Тому “геній завше з психологічного боку є глибоко національним” (Д. Овсянико-Куликовський), і тільки люде розумом убогі... позбавлені національних прикмет” [7, 162].

Окреслюючи пріоритети світогляду поета та шевченківської людини, говорять про спадкоємність таких домінант в українському духовному просторі [17, 23]. В. Янів указує на велике значення митця у “формуванні української національної свідомості і разом з тим духовості взагалі. З цього погляду його поезія, як предмет досліду, має для етнопсихології першорядне значення, як “печать його духа” на духовості поколінь. Але твори поета, які визначають його величину та його формуючий вплив на майбутнє та майбутніх, свідчать рівночасно про те, що вони були близькі та сприйнятливі для сучасників, отже що вони відбивають – бодай у деякій мірі – їх власні хотіння й уподобання, які впливали з їхньої цілої духової постави” [19, 8].

Непроминальність Т. Шевченка пояснюється тим, що він створив у художній формі філософію національного буття й духу свого народу. У його поезії – система цінностей українського народу, на якій віками тримається буття нації та її суспільна свідомість. Така закономірність підтверджується й народним прислів'ям: “Кобзар” прочитаєш – долю України пізнаєш”, – адже Слово – найбільший духовний скарб, залишений нам Т. Шевченком.

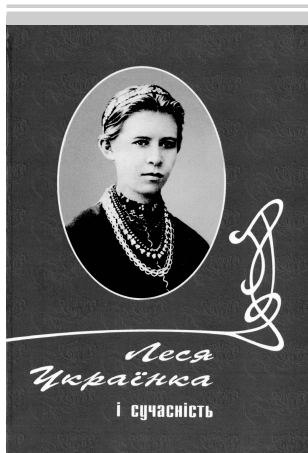
ЛІТЕРАТУРА

1. Галка Ієремія [Костомаров М.]. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Молодик на 1844 год. – Харків, 1843. – С. 157–185.
2. Закувала зозуленька: Антологія укр. нар. поет. творчості / Вступ. стаття, упоряд. та приміт. Н.С. Шумаді. – К.: Веселка, 1998. – 510 с.

3. *Зборовська Н.* Без задавнених комплексів і стереотипів: єврейське питання в “Гайдамаках” Т.Шевченка // *Слово і Час.* – 1997. – № 3. – С. 23-26.
4. *Костомаров М.* Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860 // *Отечественные записки.* – 1860. – № 3. – С. 44-50.
5. *Куліш П.* Листи з хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко як поет народний // *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 256-262.
6. *Луцький Ю.* Архетип байстрюка в поезії Шевченка // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства.* Нова серія. – Харків: Око, 1993. – Т. 1. – С. 105-110.
7. *Річинський А.* Проблеми української релігійної свідомості. – Володимир-Волинський, 1933. – 283 с.
8. *Скутейко А. Т.* Шевченко і Леся Українка (до проблеми спадкоємності національної традиції) // *Тарас Шевченко і європейська культура: Збірник праць Міжнародної тридцять третьої наукової шевченківської конференції 20–22 квітня 1999 року.* – К.; Черкаси: Брама, 2000. – С. 227-237.
9. *Смаль-Стоцький С. Т.* Шевченко. Інтерпретації. – Черкаси: Брама, 2003. – 376 с.
10. *Українка Леся.* Збір. тв.: У 12 т.– К.: Наукова думка, 1975. – Т. 1. – 447 с.
11. *Українська душа.* – Нью-Йорк; Торонто: Ключі, [б. р.]. – 63 с.
12. *Українські поети-романтики: Поет. твори / Упоряд. і приміт. М. А. Гончарука; Вступ. ст. М. Т. Яценка; Ред. тому М. Т. Яценко.* – К.: Наукова думка, 1987. – 592 с.
13. *Франко І.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Збір. тв. у 50 т. / Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів: Каменяр, 2001. – 434 с.
14. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т.– К.: Наукова думка, 1989–1990. – Т. 1–2.
15. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 6 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963–1964. – Т. 1–6.
16. *Шлемкевич М.* Верхи життя і творчості. Промови – Доповіді.– Нью-Йорк; Торонто: В-во “Ключі”, 1958. – 160 с.
17. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина.– Нью-Йорк: Життя і мислі, книжка друга, 1954. – 160 с.
18. *Янів В.* Властивості української духовості в “Молитвах” (1960) Тараса Шевченка // *Визвольний шлях.* – 1989. – Кн. 12. – С. 1440-1450.
19. *Янів В.* Українська духовність у поетичній візії Шевченка / *Відбитка* із збірника, присвяченого З. Кузели. Записки НТШ, т. CLXIX. – Париж, 1962. – 34 с.
20. *Янів В.* Українська родина в поетичній творчості Шевченка // *Тарас Шевченко: Збірник доповідей Світового Конгресу Української Вільної Науки для вшанування сторіччя смерті Патрона / За ред. В. Стецюк; Б. Кравців.* – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1962. – С. 148-186.
21. *Ярема Я.* Українська духовість в її культурно-історичних виявах. – Львів: Накладом автора, 1937. – 79 с.

Отримано 23 грудня 2010 р.

м. Луцьк

Леся Українка і сучасність: 36. наук. пр. / Упоряд. Н. Г. Сташенко. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – Т. 5. – 620 с.

В основі збірника – дослідження, які репрезентують стан наукового осмислення творчої спадщини Лесі Українки на сучасному етапі та висвітлюють найактуальніші проблеми її вивчення. Ідеться про різні аспекти (літературознавчий, мовознавчий, філософсько-культурологічний, рецептивний та ін.), що дає змогу відстежити процес і тенденції розвитку сучасного літературознавства.

Збірник видається за сприяння Науково-дослідного інституту Лесі Українки ВНУ імені Лесі Українки у співпраці з Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Наші
презентації